

સ્વચ્છ ભારતની પહેલાં સ્વસ્થ યુવાધન

શાળાઓ ઊઘડવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે ઘણાં બધાં માતાપિતાને લાગે કે ઘરમાં રહીને પજવતાં બાળકો હવે ‘ધંધે’ લાગશે... સ્કૂલમાં જવા માંડશે એટલે એ એમને એક પ્રવૃત્તિ મળશે, એક દિશા મળશે. વૅકેશનમાં સમય બગાડતાં બાળકોને હવે નવા વર્ષની નવી વિચારધારા મળશે. ખરેખર જોવા જઈએ તો મોટા ભાગનાં માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોને શાળામાં ધકેલી દીધા પછી પોતાની જવાબદારી પૂરી થઈ ગઈ એમ માનીને આરામથી જીવવા લાગે છે. હવે બાકીની જવાબદારી સ્કૂલની છે એમ માનીને ફી ભરતાં માતાપિતા એમ માને છે કે એમણે ફી ભરી છે માટે હવે એમના બાળકની જવાબદારી શાળાની છે. એને સારું જીવતાં શીખવવાની અને સારું ભણતાં શીખવવાની, કારકિર્દી બનાવવાની અને સારો માણસ બનાવવાની જવાબદારી હવે શાળાની છે, એવું મોટા ભાગનાં માતાપિતા માની લે છે. ખાસ કરીને જ્યારે માતાપિતા બંને જણાં વ્યવસાય કરતાં હોય, નોકરી કરતાં હોય કે આખો દિવસ ઘરની બહાર ગાળતાં હોય ત્યારે એ માતાપિતા શાળા ઉપર વધુમાં વધુ જવાબદારી નાખવાનું પસંદ કરે છે. મોંઘી ફીસ લેતી શાળાઓ બાળકને ઈતર પ્રવૃત્તિમાં હોશિયાર બનાવે છે. સ્વિમિંગ, સ્કેટિંગ અને ઘોડેસવારી સુધી શીખવવા તૈયાર હોય છે, પરંતુ જીવન જીવવાના બૅઝિક ગુણો શાળા શીખવવાનું ભૂલી જાય છે કે પછી એમને એ ગુણો મહત્ત્વના લાગતા નથી.

સ્કૂલનું એજ્યુકેશન સામાન્ય રીતે વ્યક્તિને પોતાના આખા જીવનમાં કામ લાગે એવી બાબતો શીખવવાનું કામ કરે છે.

આપણા જાણીતા લેખક જય વસાવડા કે પછી કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લનાં સંતાનો ફોર્મલ રીતે શાળામાં ગયાં નથી, પરંતુ એમની પાસે જે સંસ્કાર અને સ્વતંત્રતાની સમજ છે એ કદાચ ઉત્તમ શાળામાં ગયેલા માણસ પાસે પણ ન હોય એવી અને એટલી છે. મોંઘી ફી લેતી શાળામાં અમીર માતાપિતાનાં સંતાનો આવે છે. એ માતાપિતાનું જીવન, વ્યવસાય અને સોશિયલાઈઝિંગની વચ્ચે એટલું બધું વ્યસ્ત હોય છે કે સંતાનને સમય આપવા માટે એમણે કદાચ પોતાની ડાયરી જોવી પડે! આ જરાય અતિશયોક્તિ નથી, સિનેમા કે નવલકથાઓમાં વાંચેલી વાત નથી. સોશિયલ વર્કમાં વ્યસ્ત માને એનું સંતાન શું ખાય છે કે કોની સાથે ફરે છે એ જાણવાનો સમય રહેતો નથી.

હજી હમણાં જ રજૂ થયેલી એક ફિલ્મ ‘દૃશ્યમ્’માં ડીઆઈજીનો દીકરો એના જ ક્લાસની છોકરીને વિડિયો દ્વારા બ્લેકમેઇલ કરે છે... આ માત્ર સિનેમામાં બતાવવામાં આવે છે એવું નથી. અવારનવાર અખબારની સુખીઓમાં નેતા અને પોલીસના અધિકારીઓનાં સંતાનોનાં પરાક્રમ ચમકતાં રહે છે. આજનાં સંતાનો એવું માને છે કે એમનાં માતાપિતા પાસે પાવર છે. આ પાવરને પોતાની રીતે ફાવે તેમ ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર પોતાની પાસે છે એમ માનીને આ સંતાનો વધુ ને વધુ બેફામ થતાં જાય છે. માતાપિતા એમને મહેનત કર્યા વગર દુનિયાની તમામ સગવડો ઉપલબ્ધ કરી આપે છે. મોંઘો મોબાઇલ, લેપટોપથી શરૂ કરીને ગાડી અને વાપરવા માટેના પૈસાની છૂટ આવાં બાળકોને દિશા ભુલાવવાનું કામ કરે છે.

નવેમ્બર, ૨૦૧૪ સુધીના એક સરવેમાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે ફક્ત ડ્રગ્સની અસર નીચે ભારતમાં ૨૫,૪૨૬ લોકોએ આત્મહત્યા કરી છે, આમાં આલ્કોહોલ કે શરાબનો સમાવેશ થતો નથી. આને જો વર્ગીકરણ કરીએ તો સમજાય કે ૨૫૦૦ આપઘાત દર વર્ષે, ૨૧૧ દર મહિને અને ૭ દરરોજ આત્મહત્યાના કિસ્સા ડ્રગ્સને કારણે થાય છે (નેશનલ કાર્થમ રેકોર્ડ્સ બ્યૂરો). સામાજિક ન્યાય અને સશક્તીકરણના મંત્રાલય પરથી રિલીઝ થયેલા આંકડા મુજબ ૩૪ લાખ લોકો ડ્રગ અબ્યુસનો શિકાર છે, આ ઓફિશિયલ આંકડા છે એટલે જે આંકડા નથી નોંધાયા એ કેવા અને કેટલા હોઈ શકે એ વિશે તો ફક્ત ધારણા જ કરવી રહી. આ ૩૪ લાખની સામે માત્ર ૪૦૧ રિહેબિલિટેશન સેન્ટર કામ કરી રહ્યાં છે. ૮૮ ટકા બાળકો કર્ણાટકમાં અને ૮૪ ટકા બાળકો આંધ્રમાં, ચંડીગઢ-હરિયાણામાં ૮૦ ટકા બાળકો આલ્કોહોલ લે છે. (બાળકો એટલે ૧૮ વર્ષથી નીચેનાં ટીનએજ), ૩૦ ટકા જેટલાં વયસ્ક ગુજરાતમાં તમાકુનું સેવન કરે છે, આ પાંચ વર્ષ જૂનો આંકડો છે. એ સિવાય શાળામાં જતાં, શાળામાં નહીં જતાં બાળકોમાંથી ૭૨ ટકા ગુટકાનું સેવન કરે છે. ઘરકામ કરતી મહિલાઓ અને

છોકરીઓમાં પણ ગુટકાનું સેવન સાવ સામાન્ય છે.

વીડ અથવા ગાંજો હવે ખુલ્લા માર્કેટમાં મળે છે. સિગરેટની જેમ પિવાતો આ ગાંજો શરૂઆતમાં સોફ્ટ ડ્રગ તરીકે અને પછી ધીમે ધીમે એથી વધુ જરૂરિયાત તરફ લઈ જાય છે. રિહેબિલિટેશનમાં લેવાયેલા એક ઇન્ટરવ્યૂમાં એક યુવાન છોકરાએ કહ્યું કે, “અહીં રહ્યા પછી ઓછા પ્રમાણમાં ડ્રગ લઈએ તો પણ ફરી એક વાર એ જ નશો મળે છે, કારણ કે રિહેબમાં અમારી સિસ્ટમને કલીન કરી આપવામાં આવે છે.”

રિહેબિલિટેશન સેન્ટર જીવન સુધારવા માટે છે પરંતુ ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી ફરી એકવાર આ બધી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે સમજાય કે ધોરણ ૧૧-૧૨માં ભણાતા છોકરાઓ પણ હવે સિગરેટ કે ડ્રગ્સથી દૂર નથી. થોળના તળાવની આસપાસ, રિવર ફ્રન્ટ ઉપર કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના બગીચાઓમાં યુનિફોર્મ પહેરેલાં બાળકો ડ્રગ્સનું સેવન કરતાં હોય એ દૃશ્ય હવે સામાન્ય થઈ પડ્યું છે.

શાળાઓમાં જતાં બાળકો સેફ છે એમ માનીને આંખ મીચીને શાંત બેઠેલાં માતાપિતાએ જાગવાનો સમય થઈ ગયો છે. સોશિયલ મીડિયા પર એમનાં બાળકો શું લખે છે, કેવા ફોટા અપડેટ કરે છે... ઇન્સ્ટાગ્રામ પર કે વોટ્સએપ પર એમનાં સ્ટેટસ અને ફોટા એમની માનસિકતા વિશે માહિતી આપી શકે છે. હરિઓમ્ ગાંધી નાર્કોટિક્સ વિભાગના વડા છે. એમની સાથેની વાતચીતમાં એમણે કહ્યું કે, “કમ્યુનિકેશનનો અભાવ, પરીક્ષાનો સ્ટ્રેસ, ખાલી સમય અને કંઈ નહીં કરવાની માનસિકતાએ નવી પેઢીને ખોબલી કરવા માંડી છે.” આ એવાં બાળકો છે, જેમનાં માતાપિતા એમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૈસા આપે છે. સ્વતંત્રતાના નામે આ બાળકો ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે જઈ-આવી શકે છે. મિત્ર બનવા માગતાં માતાપિતા ભૂલી જાય છે કે એમનાં સંતાનો પાસે અનેક મિત્રો છે, પણ માતાપિતા તો એક જ છે. તમે ફેન્ડલી માતાપિતા બની શકો કે પછી પેરેન્ટ્સ તરીકે એમની સાથે ફેન્ડલી વર્તાવ કરી શકો છો, પરંતુ માતાપિતા તરીકે એ શું કરે છે, ક્યાં જાય છે, કોને મળે છે એટલું જાણતાં અને જોતાં રહેવાની જવાબદારી હવે વધુ ગંભીરતાથી લેવી પડશે.

કેટલાંક માતાપિતાને વીડ, મેરીઓના અને બીજાં ડ્રગ્સ બતાવવામાં આવ્યાં ત્યારે એ ઓળખી શક્યાં નહીં. ઘણાં માતાપિતા કહે છે, “અમારા ઘરમાં તો કોઈ પાન પણ ખાતું નથી.” પરંતુ એથી એમનું સંતાન ક્યારેય ડ્રગ નહીં જ લે એવી ખાતરી આપી શકાય એમ નથી. કુતૂહલ, મિત્રોનું પ્રેશર અને ફૂલ હોવાની ફેશન અથવા ફૂલ નહીં હોવાને કારણે રહી ગયાની, પાછળ પડી ગયાની લાગણી

પહેલી વાર સિગરેટ, વીડ કે ડ્રગ તરફ ધકેલે છે. નાનાં ગામોમાં મોટાં શહેરોમાં ભણવા આવતા છોકરાઓ હોસ્ટેલમાં રહે છે. માતાપિતા કદી જાણવાનાં નથી એવી ભ્રમણા સાથે આવા પ્રયોગો શરૂ થાય છે. આ પ્રયોગ ક્યારે વ્યસન બની જાય છે એની એમને પોતાને પણ ખબર રહેતી નથી. ડ્રગ્સ કે વીડના રવાડે ના ચડે એ જોવાની અને જાળવવાની જવાબદારી કોની, યુવાન સંતાનની પાછળ પાછળ તો ફરી શકાતું નથી.

જે ડ્રગ્સને ‘હાર્મલેસ’ કહેવામાં આવે છે એવા વીડ અને ચરસ પણ વેઈટલોસ, શ્વસનતંત્રમાં થતા પ્રોબ્લેમ્સ, પાચનક્રિયા ઉપર ગંભીર અસર અને ઊંઘ નહીં આવવા જેવા રોગોની શરૂઆત કરે છે. કોઈ પણ ટીનએજ સંતાનનું ઝડપથી ઊતરતું વજન, મોડે સુધી નહીં આવતી ઊંઘ કે અચાનક થઈ ગયેલી નહીં મટતી ખાંસીને સ્વાભાવિકતાથી કે સહજતાથી ના લેવા માતાપિતાને વિનંતી છે. આ ઉપરાંત એમનાં બાળકોનાં ખાનાં સતત તપાસતાં રહેવાનું કામ પણ માતાપિતાએ કરવું જ જોઈએ. અજાણી લાગતી, નહીં ઓળખાતી કોઈ પણ વસ્તુને ગંભીરતાથી લેવાવી જોઈએ.

આ બધી જ સમસ્યાઓ સામે એક અભિયાન, એક મિશન તરીકે ડ્રગ્સ કે વીડના રવાડે ના ચડે એ જોવાની અને જાળવવાની જવાબદારી કોની? યુવાન સંતાનની પાછળ પાછળ તો ફરી શકાતું નથી. બાળકોને ડ્રગ્સ લેતાં અટકાવવા એ તો મહત્ત્વનું કામ છે જ, પરંતુ જે લોકો આમાં સપડાઈ ચૂક્યા છે એને મુક્ત કરવા માટે સાઈકોલોજિસ્ટની મદદ, પરિવાર અને શિક્ષકોએ એની સાથે કઈ રીતે વર્તવું એની સમજ અને બાળકના આત્મવિશ્વાસને વધારવા માટેના પ્રયત્નો ઘણા એન.જી.ઓ.એ હાથ ધર્યા છે. ખાલી અને ફાજલ સમયમાં શું કરવું એ સમસ્યા હોય ત્યારે મનગમતી પ્રવૃત્તિ કરી શકે એ માટે આ બાળકો ચેસ, સંગીત, પેઈન્ટિંગ જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે, એમના મિત્રોને મળી શકે છે. સાથે સાથે એમને કરિયર માટે કાર્ડિનલિંગ કે બીજી મદદ પૂરી પાડી શકાય.

મધ્યમ વર્ગ અને ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગનાં આ બાળકો સાચા અર્થમાં દેશનું ભવિષ્ય છે. આ જ લોકો આવતી કાલે નોકરીની તકો ઊભી કરશે. ઉચ્ચ પદ પર નોકરીઓ કરશે કે આવતી કાલે વોટ આપવાનું કામ પણ આ જ લોકો કરવાના હોય તો એમને એક સ્વસ્થ મન અને સ્વસ્થ શરીરની જરૂર છે... આપણે સૌએ મળીને એમને એ સ્વસ્થ મન અને સ્વસ્થ શરીર આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

સ્વસ્થ વ્યક્તિ જ સ્વસ્થ સમાજ ઊભો કરી શકે.

યોગ : વિષાદ, કર્મ અને કર્મસંન્યાસ

“હર યુગ મેં એક અર્જુન પેદા હોતા હૈ, જો હથિયાર ઉઠાના નહીં ચાહતા. જો કુરુક્ષેત્ર મેં આના નહીં ચાહતા.” એક ટીવી શ્રેણીના પ્રોમોમાં આ બે વાક્યનો પ્રયોગ થયો હતો. આપણે બધા જ અર્જુન જેવા છીએ, રાજ્ય જોઈએ છે, યુદ્ધ નથી કરવું. ધર્મની સંસ્થાપના કરવી છે, સ્વજનને હાનિ નથી પહોંચાડવી... બીજી તરફ કેટલાક લોકો ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા છે જે પુત્રમોહમાં અંધ છે... જેને સારાખોટાની સમજ નથી, ફક્ત મારા ‘મામકા:’ અને પાંડવ ‘પારકા’ની સમજ છે. જીવનના આ ક્ષેત્રમાં કેટલાક સંજય છે, જેને યુદ્ધ સાથે કોઈ લેવા-દેવા નથી. એ માત્ર કથા કહે છે. રિપોર્ટિંગ કરી રહ્યા છે. એક તરફ કૃષ્ણ છે કુરુક્ષેત્રની મધ્યમાં, કેન્દ્રસ્થાને. વિષ્ટી કરવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે ને બીજી તરફ અર્જુનને લડવાનો પણ આદેશ કરે છે. સારથિ છે. ન્યાસ્તિ શસ્ત્ર, અયુધ્યમાન છે... છતાં યુદ્ધનું સંચાલન એ જ કરી રહ્યા છે.

જગતના કલ્યાણ માટે પારકાનો અને પોતાનાઓનો ભેદ જોયા વગર, ધર્મ અને સત્યની સ્થાપના કરવા માટે હથિયાર ઉઠાવવાં એ જ કર્તવ્ય છે, એમ કૃષ્ણ કહે છે. કૃષ્ણને યોગેશ્વર કહેવાય છે. યોગનાય ઈશ્વર. યોગ શબ્દ બે બાબત માટે વપરાય છે સમન્વય અથવા જોડાણ માટે અને કશું મેળવવાના, પામ્યાના પ્રયાસ માટે યોગનો ઉપયોગ થાય છે. મહર્ષિ પતંજલિએ લખેલા પુસ્તકનું નામ છે, ‘યોગસૂત્ર’, જેમાં અષ્ટાંગ યોગની વાત કરવામાં આવી છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આજે ‘પતંજલિ’નું માર્કેટિંગ થાય છે, પરંતુ આ શબ્દ તો મહર્ષિ પતંજલિએ સદીઓ પહેલાં આપ્યો.

માણસના ચિત્તમાં નિરંતર વિભિન્ન પ્રકારની આવતી જતી મનોવૃત્તિઓને સંતુલિત કરવાનો પ્રયાસ એટલે યોગ. કૃષ્ણને યોગેશ્વર કહ્યા છે, કારણ કે એમણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિને પોતાનાથી દૂર રાખી છે અને છતાંય પોતે એનો ભાગ બન્યા વિના રહ્યા નથી. ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને આત્મા - આવા વિભાગો પાડીએ તો આપણને સમજાય કે આ તમામ ઉપર કૃષ્ણનું નિયંત્રણ હતું. 'વિરાટ' શબ્દ સાથે જો કોઈ એક વ્યક્તિત્વનો વિચાર આવે તો એ કૃષ્ણ છે. લંપટ નથી, પ્રેમી છે. યુદ્ધખોર નથી, વીર છે. કુટિલ નથી, મુત્સદ્દી છે. સિદ્ધાંત અને આદર્શોમાં પાળે છે, વેદિયા નથી. અહંકાર વગરના વિદ્રોહી છે. કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ ન હોય એવો લોકનાયક અને છતાંય લોકોની વચ્ચે જીવતું એક એવું વ્યક્તિત્વ કે જેની પાસે સંયમ હતો, છતાં એણે કોઈ દિવસ પોતાના સંયમને પોતાની લોકપ્રિયતાનું સાધન નથી બનાવ્યો...

'ગીતા પ્રવચનો'માં વિનોબાએ લખ્યું છે, "હિંસા અને સંન્યાસ બંનેને એકસાથે જોડીને એને ધર્મની સંસ્થાપનામાં યોગ્ય રીતે પ્રયોજી શકાય એવું ગીતા શીખવે છે." ગીતાના ૭૦૦ શ્લોકમાં ક્યાંય પણ ધર્મ સાથે 'હિન્દુ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. બીજા અધ્યાયથી ગીતાની શીખનો આરંભ થાય છે. પહેલા અધ્યાયને 'અર્જુન વિષાદ યોગ' કહેવાયો છે, જો યોગ છે તો વિષાદ કેમ છે અને જો વિષાદ છે તો પછી યોગ ક્યાં છે એવો સવાલ આપણને થાય છે. મનની વૃત્તિઓ ઉપર પોતાનું નિયંત્રણ હોય એ વાતને 'યોગ' કહેવાય છે. તેમ છતાં અર્જુનને વિષાદ છે... કટોકટીની ક્ષણે જન્મેલી કશ્મલ, અકીર્તિકર અને અસ્વર્ગીય લાગણી એટલે વિષાદ. મોહમાંથી જન્મે છે આ વિષાદ ને આપણે બધા જ એ મોહમાં, એ વિષાદમાં ક્યારેક પ્રવેશી જઈએ છીએ. આપણે પણ પાર્થ બની જઈએ છીએ અને એવી ક્ષણે 'પાર્થસારથિ'ની જરૂર હોય છે. જે નવઘા ભક્તિની વાત કરવામાં આવી છે એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણ પોતાનાં એક પછી એક રૂપ અર્જુનની સામે ઉઘાડતા જાય છે. સારથિ, મિત્ર, ગુરુ, અવતાર, જગસમસ્ત, અનાત્મ, નારાયણ, આત્મા અને બ્રહ્મ. સારથિ બનીને વાત કરે છે (શ્રવાણ). મિત્ર બનીને સલાહ આપે છે (કીર્તન). ગુરુ બનીને યાદ કરાવે છે (સ્મરણ). અવતાર બનીને વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે (પાદસેવન). જગસમસ્તના કલ્યાણની વાત કરે છે (અર્ચના). અનાત્મ બનીને સ્વયંને પ્રસ્તુત કરે છે (વંદના). નારાયણ બનીને અર્જુનને નરનું સ્વરૂપ આપે છે (દાસ્ય). આત્મા બનીને કહે છે, પુરુષમાં હું અર્જુન છું (સાખ્ય) અને અંતે બ્રહ્મ બનીને પ્રગટ થાય છે (આત્મનિવેદન).

ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના ૨૨મા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે, "હે અચ્યુત, કૃપા કરીને મારા રથને બંને સૈન્યોની વચ્ચે ઊભો રાખો, જેથી અહીં ઉપસ્થિત

યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓને અને આ મહાન યુદ્ધમાં મારે જેમની સાથે લડવાનું છે તેમને હું ધ્યાનથી જોઈ શકું.” અચ્યુત એટલે જે ચલિત ન થાય તેવા. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જેનું માનસિક સંતુલન દટ રહે એવા કૃષ્ણને એ કુરુક્ષેત્રની મધ્યમાં રથ લઈ જવાનું કહે છે. નબળાઈની આ ક્ષણ આપણા જીવનમાં પણ આવતી હોય છે. આપણે આપણા પોતાના લોકોને સજા કરી શકતા નથી...

બીજો અધ્યાય સાંખ્ય યોગ છે. સંખ્યા ઉપરથી સાંખ્ય શબ્દ આવ્યો છે. પચીસ તત્ત્વોની વાત સાથે જોડીને જીવનની ગણતરીને અર્જુન સામે પ્રગટ કરવાની કૃષ્ણની રીત એ સાંખ્ય યોગ છે. કૃષ્ણ કહે છે, “શ્લુદ્રં હૃદય દૌર્ભત્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ:”. કૃષ્ણ કહે છે, “હૃદયની દુર્બળતાને ત્યાગ અને ઊભો થા.” પરંતપ એટલે શત્રુને તપાવનારો...

ગીતામાં શબ્દોના પ્રયોગ બહુ સમજપૂર્વક કરવામાં આવ્યા છે. વિચલિત થઈ ગયેલો અર્જુન કૃષ્ણને અચ્યુત કહે અને દુર્બળ બની ગયેલા અર્જુનને કૃષ્ણ પરંતપ કહે એની પાછળ ઊંડો, સમજનો ભાવ છે.

ગીતાના અઢારેય અધ્યાયની પાછળ યોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અર્જુન વિષાદથી શરૂ થતી ગીતા મોક્ષ સંન્યાસ યોગ પર પૂરી થાય છે. વિષાદથી મુક્તિ મળે તો આ જગતનાં તત્ત્વોની સંખ્યા સમજાય, ઈશ્વરની કૃપા અને આપણને મળેલી શક્તિઓની સંખ્યા સમજાય. પછી કર્મનો ઉદય થાય. કર્મ પછી જ્ઞાન, કર્મ અને સંન્યાસનો સમન્વય થાય અને ત્યાર પછી કર્મ સંન્યાસ સમજાય. વારંવાર ‘કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે’ સાંભળીએ છીએ, પરંતુ આપણને એની ભીતર રહેલા અનેક અર્થોની સમજ નથી. આ જગત સ્વભાવથી ચાલે છે. જેને પ્રભુ કહીએ છીએ તે કદી કોઈના પાપ કે પુણ્ય ગ્રહણ કરતો નથી કે એ કોઈનું કર્તૃત્વ રચતો નથી, કોઈને કામ સોંપતો નથી, સતત ચાલતા રહેતા આ કર્મના ચક્રમાં કદીક ફળ ઉપર હોય છે તો કદીક કર્મ... આસક્તિથી કરાયેલાં તમામ કાર્યો કર્મ છે અને ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. ક્રિયા અને કર્મમાં ફેર છે. શ્વાસ લેવો, હૃદય ધડકવું, ભૂખ લાગવી એ ક્રિયાઓ છે, પરંતુ જ્યારે જે ગુણની વૃદ્ધિ થાય તે આપણા પર છવાય છે. આપણે એ ગુણની અસર નીચે વર્તન કરીએ છીએ. રાગ, દ્વેષ, અહંકાર, તિરસ્કાર જેવા ગુણો જો આપણી પર છવાય તો આપણે એ પ્રકારનાં કર્મ કરીએ છીએ, જ્યારે દયા, કરુણા, અનાસક્તિ, સત્ય જેવા ગુણો આપણી પર છવાય તો આપણે એ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ... જે કર્મ કરીએ એનું ફળ આપણી પ્રતીક્ષા કરે છે. કામ અથવા ઝંખના અથવા ઈચ્છા અથવા ઈન્દ્રિયોમાંથી પ્રગટ થતો મોહ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. જ્ઞાન ઢંકાય છે પછી સમજ કામ કરવાનું છોડી દે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞતા એટલે સુખ, દુઃખ, વૈભવ, ગરીબી, સત્તા

કે દાસ્ય જેવી સ્થિતિમાં વ્યક્તિ સ્થિર રહી શકે તો એનાં કર્મો પણ સ્થિરતાપૂર્વક કરાયેલાં કર્મો બને છે. ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં કૃષ્ણને જનાર્દન કહીને સંબોધવામાં આવે છે. દુષ્ટ જનોનું અર્જન કરે તે જનાર્દન... અહીં ‘પરિત્રાણાય સાધુનામ્’નો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. દુષ્ટ જનોનું અર્જન કરીને જે સજ્જનોની રક્ષા કરે છે તે જનાર્દન છે.

આપણે સહુ અર્જુન જેવા છીએ. ઉપદેશનો અર્થ સમજી શકતા નથી. કર્મયોગમાં અર્જુન પૂછે છે, “અનેક અર્થ થઈ શકે તેવાં વાક્યો બોલીને તમે મને ગૂંચવો છો. મને સાચો, સીધો અને સ્પષ્ટ રસ્તો બતાવો...” અહીં કૃષ્ણ પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરે છે, “બે માર્ગો છે. જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાનયોગ અને યોગીઓ માટે કર્મમાર્ગ.” આપણે જે કર્મની વાત કરીએ છીએ એ કર્મેન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલાં કર્મોની વાત છે. વાક્, પાણી, પાદ, વાયુ અને ઉપસ્થ. મોઢેથી ન બોલે, પણ મનથી બોલવાનું ચાલુ રાખે, હાથથી મારે નહીં પણ મનથી મારી નાખે, ઊભા થઈને જાય નહીં પણ મનોમન ક્યાંય ફરી આવે, પેટ અથવા સ્વાદનો ત્યાગ કરે, પરંતુ મન તો ત્યાં જ રમતું હોય અને અંતે ઉપસ્થ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, પણ મનોમન કામભોગનું ચિંતન કર્યા કરે તો એ વ્યક્તિ કર્મ નથી કરતો એમ ન કહી શકાય. કર્મનો સીધો સંબંધ નિયમન જોડે છે. જે ઈન્દ્રિયનું નિયમન, સંચાલન કે નિયંત્રણ કરી શકે છે એ સાચો કર્મયોગી છે.

છેલ્લા થોડા સમયથી આપણે ‘કર્મયોગી’ શબ્દને ચલાણી સિક્કાની જેમ વાપરતા થઈ ગયા છીએ. શિબિરોને પણ કર્મયોગીનું નામ અપાય છે ત્યારે યોગ તો સ્વયં પર મેળવવામાં આવતું નિયંત્રણ છે. ઇમોશન્સ કે ઈન્દ્રિય આપણને કન્ટ્રોલ ન કરે, પણ આપણે એને આપણા નિયંત્રણમાં રાખી શકીએ એને સાચી યોગ પ્રક્રિયા કહી શકાય... નિયંત્રણ એટલે ગુસ્સે નહીં થવાનું, તિરસ્કાર ન જન્મે, પીડા ન થાય એવું કંઈ નહીં જ, આ બધું માનવસહજ છે માટે આ લાગણીઓ થાય, પરંતુ એ લાગણીઓને સમજીને, ઓળખીને એના ઉપર પોતાનો કાબૂ મેળવી શકે એ સાચો યોગી. ગુસ્સે થાય, પણ ગમે તેમ ન બોલે, તિરસ્કારનો અનુભવ કરે, પરંતુ અપમાન ન કરે, પીડા થાય, પરંતુ એ પીડામાંથી વેર કે ત્યાગને બદલે કરુણા જન્મે તો યોગ શબ્દ સાર્થક થયેલો ગણાય.

આંસુ વહાવતાં પહેલાં ઓળખી લો

“અરુણ સા કોઈ મોસમ, તન્હા સા કોઈ આલમ... હર વખત કા રોના તો બેકાર કા રોના હૈ” સુદર્શન ફાકિરની ગઝલનો આ શેર જિંદગીનો સૌથી મોટો સંદેશો છે. આ બે લાઈન વાંચીને વિચારીએ તો સમજાય કે આપણે કેટલી બધી વાતોમાં બિનજરૂરી ફરિયાદ કરતાં શીખી ગયા છીએ, એટલું જ નહીં, એવા લોકો સામે ફરિયાદ કરીએ છીએ, જે સાચા અર્થમાં આપણી કોઈ મદદ કરી શકે એમ નથી! કહેવા ખાતર કે શબ્દોના વેડફાટ ખાતર આપણે ગમે તેની સાથે વાતો કરીએ છીએ. ગરમીથી શરૂ કરીને ગરીબી સુધીના કોઈ પણ વિષય પર વાત કરવાનું આપણને અનુકૂળ છે, અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની આપણી આગવી આવડત છે. સરકારે શું કરવું જોઈએ અને સરકાર શું નથી કરતી ત્યાંથી શરૂ કરીને આપણા પડોશીની ઠીકરીએ કેવાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ ત્યાં સુધીના લોકો માટે આપણી પાસે કોઈ ને કોઈ સૂચન છે... કોઈ આપણી સલાહ-સૂચના માને કે નહીં, આપણને સૂચના આપવાની ટેવ પડી છે!

૧૯૪૯માં રજૂ થયેલી એક ફિલ્મ ‘બરસાત’માં હસરત જયપુરીનું લાખેલું ગીત, “મેં જિંદગી મેં હર દમ રોતા હી રહા હૂં” કેટલા બધા લોકોને લાગુ પડતું ગીત છે! આમ જોવા જઈએ તો આપણે બધા જ કોઈ ને કોઈ વાતે રડતા-કકળતા લોકો છીએ. જે મળે એનાથી વધુની ઝંખનામાં જે મળ્યું છે એનો આનંદ નહીં લેતા માણસો...

પણ કેટલીક વાર કોની સામે અને કઈ બાબતે રડવું એ પણ શીખવા જેવી ચીજ છે. મોરારિબાપુએ એક વાર એમની એક

કથામાં કહ્યું હતું, “૨૩વું પણ એવા માણસની સામે, જેને તમારાં આંસુનું મૂલ્ય હોય, પીડાની પહેચાન હોય અને એની પાસે તમારી સમસ્યાનું સમાધાન હોય કે નહીં, તમારી સમસ્યા માટે સંવેદના જરૂર હોય.” આ વાત બહુ મહત્વની છે. હમણાં એક સાઈકિયાટ્રિસ્ટને ત્યાં પોસ્ટર જોયું, “તમારો પ્રોબ્લેમ બધાને કહેતા ન ફરશે, નેવું ટકા લોકો એમાં ગોંસિપ શોધે છે અને દસ ટકાને રસ નથી.” આ વાતનો અનુભવ એક યા બીજી રીતે આપણે બધા કરી ચૂક્યા છીએ. તેમ છતાં કોઈ તબિયતના ખબર પૂછે કે આપણે તરત ડોક્ટરના રિપોર્ટથી શરૂ કરીને દવાના પ્રિસ્ક્રિપ્શન સુધીની વિગતો આપવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. વહુ હોય કે ઘરની કામવાળી, ફરિયાદ કરવા બેસીએ ત્યારે આપણે ઓછે કરેલાં સારાં કામ કે સેવા તરફ નજર નથી નાખતા, બલકે એને શું નથી આવડતું અથવા એ શું નથી કરતા એનું લિસ્ટ તરત ખોલી નાખીએ છીએ. જીવનસાથીની બાબતમાં પણ આપણે લગભગ આવું જ કરીએ છીએ. જે પત્ની માતાપિતાની સેવા કરે છે, બાળકોને સાચવે છે એ પત્ની ક્યારેક કચકચ કરે કે પઝેસિવ હોય તો આપણે એ કચકચ અને પઝેશનને નજર સમક્ષ રાખીએ છીએ, નહીં કે એની કાળજી અને સેવાને! એવી જ રીતે પતિ કદાચ ગરમ મિજાજના હોય કે જીભના કડવા હોય તો આપણને એ પહેલાં દેખાય છે, પરંતુ એ કુટુંબ માટે શું કરે છે અથવા કેટલા પ્રામાણિક, સ્નેહાળ કે કાળજી કરનાર છે એ તરફ આપણી નજર જતી નથી...

આપણે જેની સામે આ ફરિયાદ કરીએ છીએ એ વ્યક્તિ કોણ છે અથવા સાથે આપણી શું મદદ કરી શકશે એવું વિચારવાની આપણી પાસે કુરસદ નથી. આપણે તો પ્રશ્ન પુછાયો નથી કે ફરિયાદ કરી નાખી... આપણે સૌએ જોયું છે કે કોઈક કાચી ઇમોશનલ પળમાં કરાયેલી ફરિયાદને માત્ર ગોંસિપ બનાવીને ચગાવવામાં આવે છે એટલું જ નહીં, બલકે આપણી નબળી પળે એ જ વાતને આપણી સામે હથિયાર તરીકે વાપરવામાં પણ આપણા પોતાના લોકોનો જ હાથ હોય છે.

લગ્ન પહેલાંના અફેરની વાત હોય કે પોતાનાં જ માતાપિતા સાથે થયેલા મનદુઃખની કબૂલાત, પોતાના જીવનસાથી સાથે ભૂલમાં થઈ ગયેલી નાનકડી છેતરપિંડી વિશે મિત્ર સાથે વાત કરી હોય કે પોતાના સંતાનની ભૂલ વિશે હૃદય ખોલ્યું હોય... કહેતી વખતે આપણને લાગે છે કે આપણે જેને કહી રહ્યા છીએ તે વ્યક્તિ અત્યંત ભરોસાપાત્ર અને આપણી સ્વજન છે. સમય જતાં આપણને સમજાય છે કે એ વ્યક્તિએ આપણી વાત બીજાને કહી છે એટલું જ નહીં, એમાં એનો અભિપ્રાય અને કદાચ થોડો મસાલો ઉમેરીને કહી છે! સાવ બાળપણની અંગત બહેનપણીને કહેવાયેલી કોઈ વાત જ્યારે એ ગુસ્સામાં કે આપણી સાથે

થયેલા મનદુઃખ પછી આપણા જ જીવનસાથીને કે માતાપિતાને કહીને આપણને નુકસાન કરે કે વેર વાળવાનો પ્રયાસ કરે ત્યારે એક સવાલ આપણા મનમાં જરૂર થાય, “આણે આવું શા માટે કર્યું?”

પંચતંત્રમાં એક કથા આવે છે. એક વેપારી ત્રણ પૂતળીઓ લઈને રાજદરબારમાં આવે છે. એક પૂતળીના કાનમાં સળી નાખો તો બીજા કાનમાંથી નીકળી જાય, બીજી પૂતળીના કાનમાં સળી નાખો તો મોઢામાંથી નીકળે, ત્રીજી પૂતળીના કાનમાં સળી નાખો તો મોઢામાંથી કે કાનમાંથી નીકળવાને બદલે સીધી પેટમાં જતી રહે... રાજાને નવાઈ લાગે છે, પણ વેપારી જ્યારે રાજાને સમજાવે છે ત્યારે એ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના લોકો છે. એક, જે વાત એક કાને સાંભળીને બીજા કાને કાઢી નાખે, બીજા, જે સાંભળીને બધાને કહેતા ફરે અને ત્રીજા, જે સાંભળે પછી વાત એના પેટમાં જતી રહે! આપણે પણ આવા ત્રણેય પ્રકારના લોકોને મળતા રહીએ છીએ, જાણીએ છીએ. આમાંથી કોને પોતાની વાત કહેવી એ તો આપણે જ નક્કી કરવાનું છે. આમ તો દુનિયાના કોઈ પણ માણસને ફરિયાદ કરવાથી એ આપણી બહુ મોટી મદદ કરી શકતા નથી. આર્થિક તકલીફ હોય તો કદાચ કોઈ રૂપિયાની મદદ કરે, ઘરમાં કોઈની બીમારી હોય તો કોઈ ડોક્ટરની ઓળખાણ કાઢી આપે... પરંતુ અંતે તો આપણી દરેક સમસ્યા સામે આપણે જ લડવાનું છે. એ ઉપરાંત એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે મદદ કરનાર, સહાય આપનાર મોટા ભાગના લોકો માટે પોતે જે કંઈ કર્યું એ એના ‘ઈગો’ને પંપાળનારી બાબત છે. એણે જે કંઈ કર્યું છે એ બીજાને જણાવ્યા વગર રહી શકે એવા લોકો બહુ જૂજ હોય છે. આપણી સમસ્યા વિશે ચર્ચા નહીં કરતા હોવાનો દાવો કરીને પણ એમણે કરેલી મદદ વિશે માહિતી આપવાના લોભમાં કેટલીક વાર બહુ જ નિકટના લોકો પણ આપણી અંગત જાહેરમાં ચર્ચા નાખતા જોવા મળે છે. એમણે જે કોઈ મદદ કરી છે એ માટે એમના આભારી થઈને પણ આપણા દરેક સવાલનો જવાબ આપણે જાતે જ શોધવાનો છે. આપણી પીડા કે આપણા બેંગેજ કોઈ લઈ શકતું નથી. કોઈની સામે રડવાથી કદાચ થોડી સહાનુભૂતિ મળે કે હૃદય હળવું કરવાની અનુભૂતિ થાય, પરંતુ એ પછી પણ જે કરવાનું છે એ તો આપણે જાતે જ કરવું પડે છે. ઈશ્વરની મૂર્તિ સામે કે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને રડવાથી કદાચ આપણી શ્રદ્ધાને પ્રત્યુત્તર મળે, એમ લાગે કે આપણે આપણી વાત ઈશ્વરને કહી છે માટે એ હવે આપણી સમસ્યાનો ઉકેલ શોધશે... પરંતુ ગીતામાં કૃષ્ણ કહે છે તેમ, એ રથને શત્રુની સામે લઈ જઈને ઊભો રાખશે, બાણ તો અર્જુને જ ચલાવવું પડશે. ગુરુ કે સંતની સામે જ્યારે આપણી ફરિયાદ કરીએ કે રડીએ ત્યારે ગુરુ કે સંત જો સાચા અર્થમાં ‘સાધુ’ હોય, સાચા અર્થમાં સત્પુરુષ હોય તો એ આપણી લાગણીને

સમજવાનો પૂર્ણ પ્રયાસ કરશે. સારી સલાહ આપશે અને કદાચ મદદ કરશે તો એ મદદનો આપણી ઉપર ભાર નહીં રહેવા દે.

કેટલાક લોકો મદદ જ એટલા માટે કરે છે કે પછીથી એની પબ્લિસિટી કરી શકે. પોતે કોના માટે શું કર્યું છે એ કહેવાની એમને એટલી બધી મજા આવે છે કે જાણે પોતે જ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હોય એમ કોઈકના ભવિષ્ય બદલ્યાની કથા પણ એ પોતાના નામે ચડાવી શકે. મદદ માગવા જઈએ કે આપણી ફરિયાદ લઈને જઈએ ત્યારે એ માણસની પાત્રતા એટલા માટે તપાસવી જોઈએ કે જેથી આપણને મદદ લીધાનો અફસોસ ન થાય. ઘણી વાર એવું બને કે મદદ લઈ લીધા પછી, એની સામે રડી નાખ્યા પછી આપણને સમજાય કે આપણે બહુ મોટી ભૂલ કરી છે. એને બદલે જો બની શકે તો માણસને સમજીને પછી જ આપણા દુઃખ વિશે ચર્ચા કરવી કે મદદ માગવી...

શક્ય છે કે પીડાના સમયમાં, ડૂમો ભરાયો હોય કે અકળામણ થઈ ગઈ હોય, ગૂંચવાઈ ગયા હોઈએ, ફસાઈ ગયા હોઈએ અને મન ભરાઈ આવ્યું હોય ત્યારે આપણી સામે જે આવે એની પાસે રડી દેવાય અથવા બોલી દેવાય... પરંતુ બને ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિ ટાળવી. જ્યારે મન ભરાઈ જાય, ડૂમો ભરાઈ આવે, પીડા કે દુઃખ ખૂબ જ હોય ત્યારે એકલા રહેવું. પોતાના ખોબામાં રડી લેવું, પણ બને ત્યાં સુધી કોઈનો ખભો ન માગવો. આ અહંકારની વાત નથી, સ્વમાનની વાત છે.

ધર્મ - સ્વધર્મ - અધર્મ

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા

હરિદ્વારના અસ્થિ પ્રવાહ ઘાટ પર જીન્સ અને ટી-શર્ટ પહેરેલો એક ‘બ્રાહ્મણ’ શ્રાદ્ધની વિધિ કરાવે છે, “બ્રાહ્મણોં કો ભોજન કરાના હોગા.” એ કહે છે, “ગૌદાન કરના હોગા, ગઉ કી પૂંછ પકડકર હી તો જાએંગી, સ્વર્ગ મેં.” યાદી લંબાય છે, “વસ્ત્રદાન, અન્નદાન, વિદ્યાદાન કરના હોગા...” આટલું ઓછું હોય એમ એ કહે છે, “દક્ષિણા?”

વિશ્વભરમાંથી ગંગા નહાવા આવનાર યાત્રીઓનાં ટોળાં સાંજ પડે હર કી પૌડી પર ગંગાઆરતીનું દર્શન કરવા એકઠાં થાય છે. ત્યાં ગણવેશમાં ઊભેલા કર્મચારીઓ કોઈ ઓક્શન કે હરાજી કરતા હોય એમ ગંગાની ‘સેવા’માં દાન ઉઘરાવે છે, “યે માજી ગુજરાત સે આઈ હૈ, અપની ધર્મ કી કમાઈ સે ગ્યારાસૌ રૂપચૈ મા ગંગા કી સેવા મેં દિયા...” અથવા તો, “પહ નન્હા સા બાલક મા ગંગા કી સેવામાં પાંચસો એક રૂપચે દે રહા હૈ, આપ ભી આગે આયે...” બેઠેલા હજારો યાત્રીઓમાંથી કંઈકેટલાય લોકો આ હરાજીમાં જોડાય છે. ‘પુણ્ય’ કમાવાની લાલચમાં કેટલાય લોકો પૈસા લૂંટાવે છે.

જેમનાં માતાપિતા કે સ્વજનનું નિધન થયું હોય એમને એક પછી એક દાન કરવા માટે રોકડા રૂપિયા ચૂકવવા પડે છે. જો અન્નદાન આપવા માટે સીધું-સામાન આપવાની તૈયારી બતાવે કે વસ્ત્રદાન માટે કપડાં ખરીદી આપવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરે તો ત્યાં આંટા મારતા પંડાઓનું સ્ટ્રોંગ એસોસિયેશન ભેગું થઈ જાય છે. જે વ્યક્તિ ‘વસ્ત્ર’ના નામે ‘વસ્ત્ર’ કે અન્નના નામે ‘અન્ન’ આપવાની જુરત કરે એને તરત જ અટકાવી દેવામાં આવે છે.

સાથે મળીને એના ગળે એમ ઉતારી દેવામાં આવે છે કે આ પૈસા ‘શુભકામ’ માટે જ વપરાશે! એ જ હરિદ્વારમાં સાંજને છેડે ફક્ત ૧૨.૯ કિલોમીટર દૂર આવેલા રાઈવાલામાંથી શરાબની બાટલીઓ પહોંચે છે. હરિદ્વારમાં ગાંજો અને શરાબ છૂટથી મળે છે. હૃષીકેશમાં તો વળી એથીય વધુ સરળતાથી ગાંજો મેળવી શકાય છે. હરિદ્વારથી રુડકી તરફ જવાના રસ્તે ગાંજાના - વીડના છોડ જોવા મળે છે. ખુલ્લામાં ઉગાડેલા આ છોડ કોઈ છોછ કે ડર વગર લહેરાય છે ત્યારે શ્રદ્ધાપૂર્વક અસ્થિ પધરાવવા ગયેલા એક બુદ્ધિશાળી માણસના મગજમાં એટલો સવાલ તો જરૂર ઊઠે કે આ ‘ધર્મ’ શું છે? આ ‘કર્મકાંડ’ કેટલાં મહત્ત્વનાં છે? દુનિયાની તમામ નદીઓ જો દરિયામાં જઈને મળતી હોય તો ગંગામાં અસ્થિ વહાવો કે કોલકાતા જઈને બે ઓફ બંગાલમાં વહાવો... ખરેખર શું ફરક પડે?

સગર રાજાના પુત્રોને મુક્તિ અપાવવા માટે ભગીરથે ગંગા ઉતારી... શિવે પોતાના મસ્તકમાં ઝીલી. ૧૨,૭૭૦ ફીટની ઊંચાઈએ ગંગોત્રીથી બે ઓફ બંગાલ સુધી વહેતી આ ગંગાને ભારતની સૌથી પવિત્ર નદી માનવામાં આવે છે, પરંતુ દિવસ આખો હજારો લોકો એમાં અસ્થિ, ફૂલ, અબીલ-ગુલાલ, દૂધથી શરૂ કરીને પ્લાસ્ટિક, કપડાં અને બનારસમાં તો શબ પણ વહાવી દે છે. દસ લાખ સ્કવેર કિલોમીટર વિસ્તારને ગંગા સિંચે છે. ગંગા અને યમુનાનાં ફળદ્રુપ મેદાનો આ દેશના ૬૦ ટકાથી વધુ લોકોનું પેટ ભરે છે. અલકનંદા, ધૂલીગંગા, નંદાકિની, પિંદર, મંદાકિની, ભાગીરથી, ગંગા, હુગલી જેવા જુદાં જુદાં નામોથી જાણીતી આ એક જ નદી હરિદ્વાર, મિરઝાપુર, બકસર, વારાણસી, પટના, ભાગલપુર જેવાં મહત્ત્વનાં શહેરોનો અડીને પસાર થાય છે... આવો ઈતિહાસ, ભૂગોળ કે પુરાણોની કથા કહેવાને બદલે નવી પેઢીને ગંગાકિનારે આપસમાં લડતી ભીડ, છેતરતા પંડાઓ અને ગંદી થઈ રહેલી નદી જોવા મળે છે. પંડિત જગન્નાથરચિત ‘ગંગાલહેરી’ના શ્લોકનો પાઠ થાય છે, પરંતુ આ જગન્નાથ કોણ અને ‘ગંગાલહેરી’ની પાછળ કથા કદાચ પાઠ કરનારને પણ ખબર ન હોય તો બહુ નવાઈ લાગે એવું નથી. ભગીરથે કેટલા પ્રયત્ન સાથે ગંગાનું અવતરણ કરાવ્યું એની કથા આપણાં સંતાનોને કોણ કહેશે? એક વાર કદાચ આ કથા કહીએ તો પણ આવી પ્રદૂષિત નદીથી કોઈના આત્માનો ઉદ્ધાર થાય એ વાત આ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી સમજતી પેઢીને ગળે કેવી રીતે ઉતારીશું?

આપણાં સંતાનો કદાચ આપણું મન રાખવા માટે અસ્થિ વિસર્જનની વિધિ કરે છે, નદીમાં ડૂબકી મારે છે... પરંતુ એ પછી પાછા જઈને એ ‘શાવર’માં નહાય છે, કારણ કે એમને આ નદી ગંદી છે એની ખબર છે. એમને ખબર છે કે આ અસ્થિ વિસર્જનની વિધિ કરાવનારો પંડિત પણ કદાચ આ વિધિ વિશે

ભાગ્યે જ કશું જાણે છે. એને માટે તો આ બે-ચાર-છ જાતનાં દાનમાં રોકડા રૂપિયા કબૂલ કરાવવા એ જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. અહીં પોતાના સ્વજનનાં અસ્થિ લઈને આવનાર વ્યક્તિ કેટલી શ્રદ્ધા અને કેટલી પીડા સાથે આવતી હશે... જેને ખોયા છે એના આત્માની શાંતિ માટે હજારો કિલોમીટર દૂરથી અહીં આવનાર માણસ જ્યારે અહીંની સ્થિતિ જુએ ત્યારે એને પોતાના સ્વજનની મુક્તિ વિશે શંકા થયા વિના રહે ખરી?

ટ્રાવેલ્સથી શરૂ કરીને હોટેલ, દુકાનો, રિક્ષાવાળા કે ભોજન માટેના વૈષ્ણવ ઢાબા સુધીના બધા દરેક યાત્રીને એક ‘અપોર્ચ્યુનિટી’ કે ‘તક’ સમજીને એને લૂંટી લેવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે! વારે વારે ‘પવિત્ર ભૂમિ’ અથવા ‘પુણ્યભૂમિ’ કહી કહીને યાત્રાળુના ઇમોશન અને શ્રદ્ધાને એક્સ્પ્લોઈટ કરતા આ બધા જ અહીં આવનાર યાત્રાળુ બને ત્યાં સુધી ફરી ના આવે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરતા હોય એવું કેમ લાગતું હશે?

જેને આપણે મા કહીએ - પવિત્ર કહીએ, જેની પૂજા કરીએ એવી આ નદીની અસ્વચ્છતા જોઈને જીવ બળી જાય છે. આપણા દેશની એક સૌથી મોટી કરુણતા એ છે કે આપણે પૂજા કરીએ છીએ, પણ પ્રશંસા કરી શકતા નથી, પ્રિત્તર્વ કરી શકતા નથી. ગંગા જેવી નદીને જાતજાતની અને ભાતભાતની ચીજોથી ગંદી કરી નાખવાનું કામ કોઈ બીજાએ નથી કર્યું. મેં, તમે અને આપણે જ કર્યું છે. હરિદ્વાર, હૃષીકેશ કે ઉપર દેવપ્રયાગ, રુદ્રપ્રયાગ સુધી પ્લાસ્ટિકની બોટલ્સ, પ્લાસ્ટિકની થેલીઓ, કાગળના ડૂયા, વેફરનાં પેકેટ્સથી શરૂ કરીને પ્લાસ્ટિકના ડબા અને શરાબની બોટલ્સ અને ખોખાં ઠેરઠેર વિખરાયેલાં જોવા મળે છે.

અહીં આવતા પ્રવાસીઓ આમ તો ‘યાત્રા’ કરવા આવે છે. કોઈ પૂજા કરવા, કોઈ પાપ ધોવા, કોઈ શ્રદ્ધાથી દર્શન કરવા તો કોઈ પરિવાર સાથે આ પુણ્યભૂમિ પર પુણ્ય કમાવા આવે છે એમ આપણે માની લઈએ તો છેક રુદ્રપ્રયાગ સુધી આ શરાબની બોટલ્સ કોણ લઈ જાય છે? કોણ પ્લાસ્ટિકની થેલીઓને આ પુણ્યભૂમિ પર વિખેરીને એને ગંદી અને પ્રદૂષિત કરે છે? કોલ્ડ્રિંકની બોટલ્સ, મિનરલ વોટરની બોટલ્સને ઠેરઠેર ફેંકીને હિમાલયને કોણ વધુ ને વધુ પ્રદૂષિત, વધુ ને વધુ ગંદો કરી રહ્યા છે? આપણને આપણા દેશ ઉપર સન્માન છે. આપણે ‘હમ બુલબુલે હૈં ઇસકી’ કે ‘જહાં ડાલ ડાલ પર સોને કી ચીડિયાં’નાં ગીતો ગાઈએ છીએ, પરંતુ સાચા અર્થમાં આ દેશને સાચવવાનું - પ્રિત્તર્વ કરવાનું કે આવનારી પેઢી સુધી આ ધરતીના સૌંદર્યને પહોંચાડવાનું આપણે ચૂકી ગયા છીએ.